

Gümrük Birliği'nin Güncellenme Tartışmasına Farklı Bir Bakış: Tam Üyelik Sürecine Alternatif mi?

A Different Perspective on the Discussion Regarding the Update of the Customs Union: Is it an Alternative to Full Membership Process?

Ekrem Yaşar Akçay*

Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Hakkari, Türkiye

Öz

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkileri 31 Temmuz 1959'daki ortaklık başvurusuyla başlamış ve 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması ile yasal bir zemine oturmuştur. Ankara Anlaşması'na göre ortaklık ilişkisi hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üç döneme ayrılmıştır. Türkiye Avrupa Topluluğu arasında 6 Mart 1995'te kurulan Gümrük Birliği, Türkiye-Topluluk ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Gümrük Birliği ile Ankara Anlaşması'nda belirtilen son döneme geçilirken diğer yandan da Türkiye ekonomisi canlanmaya başlamıştır. Son dönemlerde Türkiye ile Topluluk arasındaki Gümrük Birliği'nin eksiklerinin olduğu ve güncellenmesi gerektiği üzerinde durulmaya başlanmış ve Dünya Bankası'na Gümrük Birliği'nin değerlendirilmesine ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapor çerçevesinde Gümrük Birliği'nde bazı alanların sürece eklenmesiyle iki taraf arasındaki ekonomik ilişkilerin daha iyi olacağı öngörülmüştür. Ancak bu durum Topluluğun Türkiye ile tam üyelik dışında farklı bir ilişki kurmak istediğine ilişkin tartışmaları da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda bu çalışma Gümrük Birliği'nin güncellenmesinin Türkiye-Topluluk ilişkilerinde tam üyelik dışında bir ilişkiye işaret edip etmediğini realist bir çerçeveden ele alarak analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler: Gümrük Birliği, Türkiye, Alternatif İlişki, Tam Üyelik, Avrupa Birliği.

Abstract

Turkey's relations with the European Union began with Turkey's application for associate on 31 July, 1959 and established a legal framework with Ankara Agreement which was signed on 12 September, 1963. According to the Ankara Agreement, the partnership relationship is divided into three periods: preparation, transition and final period. Customs Union, which was established on March 6, 1995 between Turkey and the European Community, brought a new dimension to Turkey-Community relations. During the final period of the Ankara Agreement Turkey's economy began to recover. Recently, however, a more appropriate group have focused on the lack of Customs Union activity between Turkey and the Community. The terms of the agreement need to be updated, and a report has been prepared by World Bank regarding the assessment of the Customs Union. Within the framework of this report, it is foreseen that the economic relations between the two parties will be better by adding some areas in the Customs Union to the process. But this situation was brought to the agenda that the community wanted to establish a different relation except full membership with Turkey. In this context, this study will analyze whether updating of customs union pointed to relation except full membership in Turkey-the Community relations.

Keywords: Customs Union, Turkey, Alternative relation, Full Membership, European Union.

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author: ekremyasarakcay@hakkari.edu.tr

Makale Bilgileri / Article Info:

Gönderim / Received: 07.05.2020 Kabul / Accepted: 28.05.2020

Atıf için / To cite this article:

Akçay, E. Y. (2020). Gümrük Birliği'nin güncellenme tartışmasına farklı bir bakış: Tam üyelik sürecine alternatif mi?. *Curr Res Soc Sci*, 6(1), 29-38. doi: 10.30613/curesosc.733801

Bağlantı için / To link to this article:

<http://dx.doi.org/10.30613/curesosc.733801>

Giriş

Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasındaki ilişkiler 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması ile kurulan ortaklık ilişkisinden bu yana tartışmalı bir konu olmuştur. Türkiye-Topluluk ilişkilerinde bir yandan tam üyelik hedefi gündeme getirilirken diğer yandan tam üyelik dışında alternatif modellerin de dile getirildiği görülmüştür. Üstelik bu tür bir modelin ilişkilerin başladığı andan itibaren var olduğu söylenmiştir. Bazılarına göre Türkiye ile Topluluk arasında ortaklık ilişkisi kuran Ankara Anlaşması Türkiye'yi ayrıcalıklı ortak yapmıştır. Buna göre Ankara Anlaşması Topluluğun hiçbir üçüncü ülkeyle yapmadığı kapsamlı bir anlaşmadır. Bu nedenle Türkiye zaten Topluluğu ayrıcalıklı ortağı durumundadır (Akçay, 2016, s. 98). Ancak bunu söyleyen kesimler, Topluluğun Yunanistan ile yapmış olduğu Atina Anlaşması'nı göz ardı etmişlerdir. Hem Ankara Anlaşması hem de Atina Anlaşması, Roma Antlaşması'nın 238. maddesi çerçevesinde yapılan bir ortaklık anlaşması olup taraflar arasında ortaklık ilişkisi kurmaktadır (Günoğur, 1988, s. 54; Erhan ve Gürbüz, 2013, s. 49).

Ankara Anlaşması'nın çok kapsamlı olması Topluluğun da tecrübesizliğinden kaynaklanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere Topluluk da ilk ortaklık anlaşmalarını Yunanistan ve Türkiye ile yapmıştır. Daha sonraki dönemlerde Topluluk ortaklık anlaşmalarını İstikrar ve Ortaklık Anlaşması şeklinde yapmış ve bu anlaşmanın kapsamı daraltılmıştır. Örneğin bu anlaşmada Gümrük Birliği tam üyelikten sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Dolayısıyla Ankara Anlaşması'nın günümüz koşullarına göre değerlendirilip Türkiye'nin Ankara Anlaşması ile ayrıcalıklı bir statüye kavuştuğunu söylemek çok da doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

Başka bir kesim ise Gümrük Birliği'nin Türkiye'yi ayrıcalıklı bir ortak haline getirdiği iddiasındadır. Bu kesimlere göre, Türkiye, Topluluğa üye olmadan Gümrük Birliği'ne dahil olan tek ülke durumundadır. Bu yüzden ayrıcalık ortak durumundadır. Buna karşın söz konusu bu kesimler ise San Marino, Andorra gibi devletleri göz ardı etmişlerdir. Fiziki olarak Avrupa'nın parçası olan bu devletlerle AB üye olmadan ticari ilişkileri geliştirmek ve AB içinde tutmak için Gümrük Birliği yapmıştır.

Türkiye ile AB arasında 1996'da Gümrük Birliği'nin başlamasıyla birlikte ilişkiler yeni bir boyuta geçmiştir. Türkiye Gümrük Birliği'ni tam üyelik süreci için bir basamak olarak görmüş ve Gümrük Birliği ile AB üyeliğine bir adım daha yaklaştığını düşünmüştür. Gümrük Birliği Türk kamuoyunda büyük coşkuyla karşılanmış Avrupalı olduğumuz söylenip geleceğimize yönelik olumlu tablolar çizilmiştir. Örneğin Tansu Çiller için bu karar Birlik ile birleşme ve çağdaşlaşma yolunda atılan kararlı adımların bir göstergesi olmuştur. Buna karşın AB ise Gümrük Birliği sürecini Türkiye'yi oyalamak için kullanmıştır. Örneğin Avrupa Parlamentosu Başkanı Klaus Hansch Gümrük Birliği'ni ilişkilerin ne son durağı ne de tam üyeliğe doğru bir adım olarak görmüştür. Bu durum, Türkiye ile Birlik arasında tam üyelik yerine özel statülü bir ilişkinin kurulmak istediği izlenimini vermektedir Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği yapılmış olsa bile 10-11 Aralık 1999'da Türkiye'nin adaylık statüsünü elde ettiği Helsinki Zirvesi'ne kadar her zirvede her toplantıda AB Türkiye ile ortaklık ilişkisi çerçevesinde bir ilişki kurma gayretini devam ettirmiştir (Maresceau, 2006, s. 327).

Başka bir kesim ise 2012'de Dünya Bankası tarafından hazırlanan AB-Türkiye Gümrük Birliği Değerlendirmesi başlıklı rapor çerçevesinde Gümrük Birliği'nin güncellenmesine ilişkin tartışmaların tam üyelik dışında bir model olduğunu ileri sürmüştür (Akçay, 2016, s. 99). 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi kararı ile yapılan Gümrük Birliği Türkiye ile Topluluk arasında Ortaklık ilişkisi doğuran Ankara Anlaşması'nın bir parçası olup iki taraf arasında son dönemi başlatmaktadır. Hem Ankara Anlaşması'nın hem de 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi kararının çok kapsamlı olması sürece farklı bir boyut kazandırmaktadır. Ankara Anlaşması Roma Antlaşması'nın prototipi durumunda olup Roma Antlaşması gibi içinde hemen her şeyi barındırmaktadır. Dolayısıyla bir yandan Gümrük Birliği'nin güncellenme sürecinin farklı bir ilişki türünü ortaya attığı söylenirken bir yandan da sürecin normal tam üyelik süreci içinde gerçekleştiği söylenmektedir. Hatta yeni yapılacak iddia edilen ilişki türü Ankara Anlaşması ve Gümrük Birliği'nden fazla ne verebileceğine dair tartışmalarının da yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Türkiye ile Topluluk arasında yapılan Gümrük

Birliği'ni Ankara Anlaşması'nın bir parçası olarak değerlendirmek ve bu çerçevede bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Gümrük Birliği'nin güncellenme sürecinin incelenmesi ve değerlendirilmesi Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerin anlaşılması için de önem arz etmektedir.

Bu çerçevede söz konusu çalışma öncelikli olarak Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerde son döneme geçilen Gümrük Birliği'nin kapsamının ne olduğunu ve neler içerdini ele alacaktır. Daha sonra Gümrük Birliği'nin güncellenme sürecinin tam üyelik dışı bir ilişki kurup kuramayacağı ele alacaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin ayrıcalıklı bir ortak olup olmadığının değerlendirmesi de yapılacaktır.

1. Türkiye ile Topluluk Arasındaki Gümrük Birliği

Gümrük Birliği, iki ya da daha fazla devletin ticareti geliştirmek maksadıyla kendi aralarındaki gümrükleri sıfırlamaları ve üçüncü ülkelere karşı Ortak Gümrük Tarifesi uygulamayı kabul ettikleri yapının adıdır (şanlı, 2008, s. 16). Gümrük Birliği'nde taraflardan biri üçüncü ülkelerle anlaşma yaparsa bu anlaşma diğer ülkeleri de ilgilendirmektedir. Gümrük Birliği, Serbest Ticaret Alanı'nın (STA) gelişmiş bir biçimidir (şanlı, 2004, s. 164). STA'dan farklı olarak Gümrük Birliği üçüncü ülkelere yönelik olarak da uygulanmaktadır (Yıldız, 1999, s. 92). Ekonomik anlamda Gümrük Birliği'nin statik ve dinamik olmak üzere iki tür etkisi bulunmaktadır. Statik etkiler Gümrük Birliği'nin kurulması ile birlik içinde kaynakların yeniden dağılmasıyla meydana gelen etkilerken dinamik etkiler ise uzun dönemde Gümrük Birliği'nin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın (GSYİH) büyüme hızı üzerinde oluşturduğu etkilerdir (Yıldırım ve Dura, 2007, s. 145).

Türkiye ile Topluluk arasındaki ekonomik bütünleşmenin temelini oluşturan ve Ankara Anlaşması'nda öngörülen Gümrük Birliği, 1958'den itibaren Topluluğun kendi içinde aşamalı olarak uyguladığı ve 1968'de tamamladığı bir politikadır. Topluluk için önemli olan Gümrük Birliği, bütünleşme açısından da Birliğe büyük fayda sağlamaktadır (Baykal ve Arat, 2006, s. 335). Roma Antlaşması'nda Gümrük Birliği'nin tanımı yapılmasa da uygulama alanından bahsedilmiştir. Buna göre Topluluk, mal ticaretinin tümünü kapsayan ve üye devletlerarasında ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri ile eş etkili bütün vergilerin yasaklanmasına ve üçüncü ülkelerle ilişkilerde ortak bir gümrük tarifesinin kabulüne dayanan bir Gümrük Birliği temeli üzerine kurulmuştur. Bu hükümler üye devletler çıkışlı mallar ve üçüncü devletler çıkışlı ürünlere uygulanacaktır (European Commission, 1957).

Türkiye ile kurulan Gümrük Birliği, Türkiye ile Topluluk arasında kurulan ortaklık ilişkinin bir parçasıdır. Bu ilişkiyi kuran temel belge Ankara Anlaşması'dır. Bu anlaşma Gümrük Birliği ile son döneme geçildiğini ve bu sürecin nihai bir süreç olmadığımı tam üyelik sürecinin bir aşaması olduğunu belirtmektedir (European Parliament, 1964). Ankara Anlaşması'nın bir parçası olarak oluşturulan Gümrük Birliği'nin tarafları Türkiye ve Topluluktur. Bu durum Ortaklık Konseyi'nde de görölmektedir. Ortaklık Konseyi'nde Türkiye ve Topluluk olmak üzere iki taraf bulunmaktadır (Akçay, 2016, s. 102). Ancak Ankara Anlaşması'nın bir karma anlaşma olması nedeniyle Topluluk üyelerinin Ortaklık Konseyi'nde ayrı ayrı oy hakkı olmasa da, Topluluk üyeleri anlaşmaya ayrı ayrı imza atmaktadırlar (Özen, 2002, s. 116). Türkiye ile Topluluk arasında oluşturulan Gümrük Birliği'nin coğrafi alanı 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi kararının üçüncü maddesinin üçüncü fıkrasında belirtilmiştir. Buna göre, Gümrük Birliği'nin coğrafi alanı Topluluğun gümrük alanı ve Türkiye'nin gümrük alanını kapsamaktadır (Eur-Lex, 1996).

1/95 Sayılı Kararla kurulan Gümrük Birliği de Katma Protokol gibi malların serbest dolaşımına yönelik olmuştur. Nitelik açısından bu mallar kararın ikinci maddesinde belirtilmiştir. Buna göre, Gümrük Birliği, Ankara Anlaşması'nın 11. maddesi dışındaki tarım ürünlerine uygulanacaktır. Yani bununla Ortak Tarım Politikası (OTP) kapsamındaki tarım ürünleri kastedilmiştir. Ancak bu ürünler, Malların Serbest Dolaşımı dışında kalmış ve yalnızca sanayi ürünleri ve bazı şartlar altında tarıma dayalı sanayi ürünleri kapsam dâhilinde kalmıştır (Eur-Lex, 1995). Malların menşei açısından bakıldığında ise Gümrük Birliği'nde üç grup karşımıza çıkmaktadır. Bunlar:

- Türkiye ve Toplulukta üretilen mallar
- Türkiye ve Toplulukta üretilen mallarla üretilen mallar
- Üçüncü ülkelerden çıkışlı mallardır (Eur-Lex, 1995).

İlk iki malda serbest dolaşım söz konusuysen üçüncü ülkelerden çıkışlı mallarda serbest dolaşımın olması için bazı şartlar gerekmektedir. Buna göre:

- Gerekli Gümrük Vergisi ve Eş Etkili Vergilerin alınmış olması
- Kısmi bir iadedden yararlandırılmamış olması
- İthal işlemlerin Türkiye ve Birlikte usulüne uygun şekilde yapılmasıdır. Bütün bunların takibi ise gümrüklerde menşei belgesiyle yapılmaktadır (Tecer, 2007, s. 182).

Ortaklık Konseyi Kararı ile kabul edilen Gümrük Birliği normal şartlarda Avrupa Parlamentosu'nda onaya sunulmaması gerekirken, onaya sunulmuş ve zar zor geçebilmiştir (Can ve Özen, 2005, s. 73). Türkiye'de ise bu karar TBMM onayına sunulmamış ve Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile iç hukuka aktarılmıştır. 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, Türkiye'ye durağan ve dinamik olmak üzere iki yükümlülük getirmiştir. Durağan yükümlülük içeriği belli olan, antlaşmayı alıp uygulamayı ifade eden bir yükümlülük olarak kabul edilirken dinamik yükümlülük ise ilerleyen zamanlarda antlaşmalarda olabilecek değişiklikleri takip edip bu değişiklikleri de alıp uygulamayı ifade eden bir yükümlülüktür. Dezavantajları olmakla birlikte bu durum avantajlar da sağlamıştır. Normal şartlar altında Gümrük Birliği de Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'de olduğu gibi tüm alanlara entegrasyonu öngörse de dört özgürlükten üç tanesi olan Kişilerin Serbest Dolaşımı, Sermayenin Serbest Dolaşımı, Hizmetin Serbest Dolaşımı kapsama dâhil edilmemiş ve Malların Serbest Dolaşımını öngörmüştür (Kramer, 1996, s. 68-70). Çünkü Topluluk yetkilileri, Gümrük Birliği'ni Türkiye ile ilişkilerde tam üyelik dışında temel alanlarda ilişkileri geliştirebilecekleri bir araç olarak görmüşlerdir (Eralp, 2000, s. 1).

Bunun yanında 1/95 sayılı karar, kabul edilmeden önce Türkiye'ye Topluluk tarafından Rekabet Kurulu ve Kanunu, Tüketici Kanunu ve Mahkemeleri ve Fikri ve Sınai Haklar olmak üzere üç şart koşulmuştur. Ayrıca karar Gümrük Birliği'nin işleyişi ile ilgili doğrudan alakalı olanlar adında yeni bir kavram geliştirmiştir. Bu kavram Ticaret Politikası, üçüncü ülkelerle imzalanan ticari nitelikli antlaşmalar, ticarete teknik engellerin kaldırılması, rekabet düzenlemeleri, fikri ve sınai haklar ve gümrük mevzuatına yönelik konular olmak üzere altı başlıkta incelenmiştir. Bu alanlarda Birlik, kendi mevzuatını değiştirdiğinde Türkiye'nin de değiştirmesi ve bunu Birlik mevzuatına göre uyarlaması öngörülmüştür (Eur-Lex, 1995). Eğer Türkiye, böyle bir değişiklik yapmaz ve ekonomik bir sorun çıkarsa bu durumda kararları bağlayıcı olan tahkime gitmenin önünü açan bir mekanizma oluşturulmuştur (Yıldırım ve Dura, 2007, s. 153).

Genel olarak Topluluk, bu süreç içinde Gümrük Birliği'ni Türkiye'ye yönelik olarak düzenlemiş buna karşın Türkiye'nin haklarını gözetmemiştir. Topluluk, Türkiye'ye Gümrük Birliği çerçevesinde üçüncü ülkelerle ticaret antlaşması yapma yükümlüğü koymuş olsa da, üçüncü ülkelere Türkiye ile antlaşma yapma yükümlülüğünü şart koşmamış ve antlaşmayı iyi niyetle uygulama hükmünü göz ardı etmiştir (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2014).

2. Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi

Gümrük Birliği günümüzde de tartışılan geliştirilip derinleştirilmesi gerektiği düşünülen bir uygulamadır. Gümrük Birliği, Türkiye'nin Topluluğa tam üyelik sürecinin muğlaklığını korumasından ötürü beklenenden daha uzun süre yürürlükte kalmış ve Türkiye'ye bir takım sorunlar çıkarmaya başlamıştır. Bu nedenle güncellenmeye ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca Topluluk yeni dönemde üçüncü ülkelerle yaptığı STA'ların kapsamını tarım ürünleri, hizmet sektörü, kamu alımları ve yatırımlar gibi alanları da dahil ederek genişletmiştir. Türkiye de yeni dönemde üçüncü ülkelerle benzer STA'lar yapmaktadır (Vesterbye ve Akman,

2017, s. 10). Ancak söz konusu alanlar Türkiye ile Topluluk arasında yapılan Gümrük Birliği'nde sadece sanayi ürünleri Gümrük Birliği kapsamında olduğu için bir güncellenme ihtiyacı doğurmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2020).

Gümrük Birliği ile ilgili süreç 3 Ekim 2005'te müzakerelerin başlamasından sonra yaşanan Kıbrıs sorunu nedeniyle ele alınmamıştır. Türkiye, Topluluğu Kıbrıs'a ilişkin taleplerini yerine getirmediği için Topluluk sekiz başlıkta müzakereleri askıya almış ve diğer başlıkların da geçici olarak kapatılmamasına karar vermiştir (European Commission, 2006). Diğer yandan zaman içinde dünya ticaretinde meydana gelen değişimler ve gelişmeler Gümrük Birliği'nin işleyişinde ve uygulanışında yapısal ve teknik yetersizliklere ve sorunlara neden olduğu için Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ihtiyacı doğmuştur. Aynı zamanda söz konusu bu güncelleme ile Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerin yeniden canlanması, tam üyelik sürecinin yeniden hızlanması ve iki taraf arasında güven ortamının yeniden sağlanması amaçlanmıştır (Nas, 2020).

Aslında Gümrük Birliği'nin güncellenmesine ilişkin süreç 2000'li yılların başlarından itibaren gündeme gelmiştir. Türkiye'de 2001'de yaşanan ekonomik krizden sonra krizin etkilerinin daha derin olmasını Gümrük Birliği'ne bağlayan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK), Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB), Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ), Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) 2001'de yayınladıkları bir bildiriye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin aleyhine işlediğini, bu ilişkilerin gözden geçirilmesi gerektiğini ve Türkiye'nin karar-alma mekanizmasında söz sahibi olacak şekilde düzenlemelerin yapılması gerektiğini söylemişlerdir (Esen, Ertan Özgüzer ve Binatlı, 2009, s. 195). Çünkü Topluluk, Gümrük Birliği ile hem kendisinin hem de Türkiye'nin büyük avantajlar elde ettiğini ileri sürmüştü ve bunun için Avrupa Komisyonu Dünya Bankası'ndan Gümrük Birliği'nin etkileri üzerine bir rapor hazırlamasını istemiştir. Bu raporun hazırlanması sürecine Türkiye de davet edilmiş ancak Türkiye taraf olmak istememiştir. Çünkü 2001 yılında da Gümrük Birliği değerlendirilmiş ve Türkiye bu süreçte yer almıştır. Ancak hazırlanan rapor Türkiye'nin taleplerini karşılamadığı için Türkiye taslak metin çıktıktan sonra süreçten çekilmiştir. Bu nedenle Türkiye bağımsız bir kuruluş olan Dünya Bankası'nın raporu hazırlamasını daha uygun bulmuştur. Buna karşın Türkiye kendisiyle alakalı sorunların ve çözüm önerilerinin raporda yer almasını sağlamıştır (Turkish Policy Quarterly, 2018).

Bu rapora göre, Türkiye ile 6 Mart 1995'te yapılan Gümrük Birliği uygulama anlamında sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımını kapsamaktadır. Rapor kapsamında malların serbest dolaşımı yanında sermayenin, hizmetlerin serbest dolaşımlarının da kapsam dâhiline sokulması ve işçilerin serbest dolaşımı hususunda bazı düzenlemelerin yapılması planlanmaktadır. Diğer yandan tarım ürünlerinin kapsamının genişletilmesi ve kamu alımları gibi alanların da Gümrük Birliği kapsamında değerlendirilmesi gerektiği öngörülmektedir. Çünkü Gümrük Birliği hem Topluluk hem de Türkiye için önemli avantajlar sağlamıştır (Togan, 2012, s. 3). İki taraf arasındaki ticaret 1996'dan günümüze kadar dört kat artmıştır. Türkiye Avrupa'nın altıncı büyük ekonomisi olmuştur. Aynı zamanda Türkiye Gümrük Birliği ile Avrupa ve küresel pazara entegre olmuştur. Diğer yandan Gümrük Birliği Türkiye'nin bazı pazarlarda yaptığı ihracatta kalite düzeyinin artmasına yardım etmiştir (Dünya Bankası, 2014, s. 1-5). Ancak şu anki Gümrük Birliği ile sağlanan ilişkiler malların serbest dolaşımına yönelik olup bu alanda da sorunlar bulunmaktadır. Bu kapsamda var olan sorunların çözülmesi amaçlanmaktadır. Çünkü bu sorunların çözümü iki tarafın da ticaretini artıracaktır.

Bu sorunlardan biri Topluluğun üçüncü ülkelerle yaptığı STA'larla ilgilidir. Türkiye 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı'nın 16. maddesine göre, Topluluğun üçüncü ülkelerle yaptığı STA'ları kendi mevzuatına uyumlaştırmak zorundadır (Eur-Lex, 1995). Ancak Topluluğun Meksika, Güney Afrika Cumhuriyet gibi bazı üçüncü ülkelerle yaptığı STA'lar söz konusu üçüncü ülkelerin isteksizliği nedeniyle Türkiye ile yapılmamaktadır (Gürseler ve Alkın, 2010, s. 53). Bu nedenle Türkiye STA müzakerelerini ayrı yürüten ve eş zamanlı olarak yürürlüğe koyamayan bir ülke durumunda kalmıştır. Örneğin Türkiye 2012 yılında Güney Afrika'dan 1.3 milyar \$ mal alırken Güney Afrika'ya 382 milyon \$ mal satmıştır. Aynı dönemde Meksika'dan

867 milyon\$ mal alırken 206 milyon \$ mal satmıştır. Türkiye söz konusu ülkelerle de STA imzaladığında Türkiye'nin reel geliri artacaktır. Örneğin Türkiye'nin Güney Afrika ile STA imzaladığında reel kazancı 111 milyon \$, Güney Afrika ile STA imzaladığında kazancı 115 milyon \$ olacağı düşünülmektedir (Dünya Bankası, 2014, s. 26-27). Bu durum Türkiye'nin bu ülkelerdeki piyasa erişim fırsatlarını kaybetmesine neden olmaktadır. Bu nedenle oluşan ticaret sapmasını gidermek için Türkiye telafi edici vergi uygulamaları yapmıştır. Eğer süreç bu şekilde devam ederse ve Topluluğun üçüncü ülkelerle yaptığı STA'lar artarsa sorun daha da kötüleşecektir. Aynı zamanda Topluluğun Türkiye'deki iş ve ticari çıkarları da olumsuz etkilenecektir. Bu yüzden var olan bu sorunun çözülmesi gerekmektedir. Bu sayede iki tarafın da ticareti ve reel geliri artacak ve Türk ihracatçıların yaşadığı haksız rekabet koşullarının da önüne geçilecektir (Kalaycı, 2017, s. 137).

Sorunun çözümü için Topluluğun üçüncü ülkelerle STA yaparken GATT Antlaşması'nın 24. maddesi uyarınca ortaya koyduğu ancak bağlayıcılığı olmayan Türkiye maddesinin bağlayıcı hale getirilmesini sağlamak mümkündür (Dünya Bankası, 2014, s. 24-31). Türkiye'nin uzun uğraşları sonucunda Topluluğun üçüncü ülkelerle yaptığı STA'lara eklenen Türkiye maddesi, mevcut haliyle üçüncü ülkeleri Türkiye ile STA yapmaya davet etmekte bu yüzden hiçbir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bu da soruna kalıcı bir çözüm getirememektedir. Bunun için Topluluğun öncelikli olarak, mevcut olan ve Türkiye'nin yer almadığı STA'ları Türkiye'yi de dâhil edecek şekilde düzenlemeli, diğer yandan müzakerelerini sürdürdüğü üçüncü ülkelere Türkiye ile de STA müzakerelerine başlanması hususunda baskı yapmalı ve STA'ların eş zamanlı olarak yürürlüğe girmesini bir ön şart olarak getirmeli, bu hususta gerekli tedbirleri de almalıdır (Erhan ve Gürbüz, 2013, s. 59). Bununla birlikte Avrupa Komisyonu Türkiye'nin Topluluğun STA etki analiz raporlarına dâhil edileceğini ve her konuda Türkiye'ye bilgi verileceğini söylese de bu konuda herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Örneğin 2009 Nisan'da Topluluğun Körfez İşbirliği ülkeleriyle yaptığı müzakerelere ilişkin bilgileri Türkiye'ye vermemiştir (Akçay, 2016, s. 117).

Sorunlardan bir diğeri ise bazı Topluluk üyelerinin Türk kamyonlarına koyduğu kotalar ve sürücülerin karşılaştığı vize sorunlarıdır. Buna göre, Türkiye'nin dış ticaretinin yaklaşık % 40'ı karayolu taşımacılığıyla sağlanmaktadır. Bulgaristan gibi bazı Birlik üyesi ülkelerin Türk kamyonlarına koyduğu kotalar ve transit ücretler malların serbest dolaşımını ve Gümrük Birliği'nin işleyişini engellemektedir. Buna ilave olarak Bulgaristan gibi bazı Topluluk üyesi ülkelerin uyguladığı ulusal lisanslandırma sistemi ve vize kısıtlamaları da Gümrük Birliği'nin işleyişine zarar vermektedir. Öyle ki bu lisanslandırma işlemi her Topluluk üyesi ülkeye göre değişen ayrıntılı ve süresi kısıtlıdır. Kamyon kotalarına ilişkin sorunun çözümü için çok taraflı anlaşmalar yapılması, Ulaştırma Politikası Faslına müzakereye açılması ve Avrupa Komisyonu'nun Gümrük Birliği kapsamında malların serbest dolaşımını içeren bir karayolu taşımacılığı anlaşmasının müzakere edilmesi gibi seçenekler önerilmektedir. Serbest dolaşım ve vize konusunda ise Türkiye için tam bir serbestlik düşünülmeyeceği için vize alım sürelerinin kısaltılması, vize harç ücretlerinin düşürülmesi, vize alırken istenen evrakların azaltılması, akademisyen, iş adamı, kamyon sürücülerini gibi görevliler için uzun süreli ve kolay vize verilmesi gibi seçenekler önerilmektedir (Dünya Bankası, 2014, s. 50-53). Bu sayede Gümrük Birliği kapsamında malların serbest dolaşımını önündeki bu tür engellerin kaldırılarak ticaretin daha da artırılması amaçlanmaktadır.

Gümrük Birliği kapsamında yaşanan sorunlardan biri de ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılmasıyla ilgilidir. 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi kararına göre Türkiye, Topluluk müktesebatının Türkiye mevzuatına aktarılması ve Topluluğun da söz konusu alanlarda uyum sağlandığına dair doğrulama yapmasıyla ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılması gerekmektedir. İlerleme Raporları Türkiye'nin özellikle malların serbest dolaşımını konusunda Topluluk müktesebatına uyumda oldukça ileri düzeyde olduğunu söylese de tıbbi ilaçlar ve kimyasal ilaçlar konusunda engeller hala devam etmekte ve zorluklar doğmaktadır (European Commission, 2014). Sorunun çözümü için Topluluk ve Türkiye arasında daha fazla istişare yapılması ve Topluluk müktesebatına ve ortak ticaret politikasına uyum sağlaması istenen Türkiye'nin Gümrük Birliği kapsamındaki konularda karar-alma sürecinde görüşünün alınması, oy hakkı olmadan süreçte yer alması ve

daha fazla bilgilendirilmesi önerilmektedir. Bu sayede özellikle karar-alma mekanizmasında yaşanacak eksiklikler giderilecek ve ticaretin gelişimine katkı sağlanacaktır. (Dünya Bankası, 2014, s. 35).

Gümrük Birliği'nin güncellenmesini zorunlu kılan bir diğer unsur da Topluluk ile ABD arasında başlayan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) görüşmeleri olmuştur. Topluluğun böyle bir anlaşma yapması durumunda Türkiye süreç dışında kalacak ve kendisini ABD ürünlerine karşı koruyamadığı için ticari zarara uğrayacaktır. Bu neden ötürü Türkiye için Gümrük Birliği'nin güncellenmesi elzem bir konu olmuştur. Bunu yanında Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ile vize serbestisi konusunda da var olan sorunların çözülmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda iş görüşmesi yapma, iş anlaşmaları imzalama, fuarlara katılmak için Topluluk ülkelerine gidecekler için vizenin maddi ve psikolojik külfeti en aza indirilecek ve zaman kaybının da önüne geçilebilecektir (Nas, 2020).

Bununla birlikte Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ile birlikte Gümrük Birliği'nin kapsamının da genişletilmesi amaçlanmıştır. Sadece sanayi ürünleriyle sınırlı olan Gümrük Birliği'nin kapsamının tarım ürünleri, kamu alımları, hizmet sektörünün de dahil edilerek genişletilmesi öngörülmüştür. Bu sayede Türkiye ile Topluluk arasındaki ticari ilişkilerin daha da geliştirmesi amaçlanmıştır (Nas, 2020).

3. Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi Tam Üyelik Sürecine Bir Alternatif mi?

Dünya Bankası'nın hazırladığı rapor ile birlikte Gümrük Birliği'nin derinleştirilip genişletilmesi istekleri tam üyelik dışında farklı bir ilişkiye doğru bir gidiş olup olmadığına dair tartışmalara neden olmuştur (Lecha, 2019, s. 15; Altay, 2018, s. 190). Ancak Gümrük Birliği ve Ankara Anlaşması gözden kaçırılmıştır. Ankara Anlaşması'nı beşinci maddesine göre son dönem gümrük birliğine dayanmaktadır (European Parliament, 1964). Benzer şekilde 1/95 Sayılı Kararın 48. maddesi raporda da yer alan kamu alımlarına ilişkindir. Bu maddeye göre, bu kararın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en kısa süre içinde, Ortaklık Konseyi Tarafların kamu alımları piyasalarını birbirlerine açmalarına yönelik görüşmelerin başlatılması için tarih belirleyecektir (Eur-Lex, 1995). Bu nedenle Gümrük Birliği tam üyelik sürecinin bir aşamasıdır. Çünkü Ankara Anlaşması Türkiye Topluluğa tam üye olmadan dört özgürlük olarak da bilinen malların, sermayenin, hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımının sağlanmasını hedeflemiştir. Ancak Gümrük Birliği malların serbest dolaşımında gerçekleşmiştir. Diğer alanlarda serbest dolaşımın gerçekleşmemesi hem Topluluğun niyet ve irade eksikliğinden hem de işçilerin serbest dolaşımı, mali yardımlar, yapısal fonlar, tarım fonları gibi faktörler ve tam üyelik durumunun Topluluğa ağır yükler getireceğinden kaynaklanmıştır (Uğur, 2000, s. 182-193).

Türkiye'nin üçüncü ülkelerle yapılan STA'larla ilgili yaşamış olduğu sorunlar da hem Türkiye'nin hem de AB'nin ticari gelişimine zarar vermektedir. Dolayısıyla var olan yapısal ve teknik sorunların düzeltilmesi ve Gümrük Birliği'nin güncellenmesi alternatif bir ilişkiden çok mevcut ilişkinin geliştirilmesi koşulların da değişmesine bağlı olarak doğanın bir gereğidir. Çünkü Gümrük Birliği'nde STA'larla ilgili sorunun çözülmesi iki taraf arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak karşılıklı bağımlılığı artıracak bu sayede de Türkiye-Topluluk arasındaki ilişkilerin de gelişmesi ve Türkiye'nin Topluluğa entegrasyonunu daha da güçlendirecektir (Akçay, 2016, s. 107).

Bununla birlikte Topluluğun tam üyelik hedefi olmayan bir devletle Gümrük Birliği yapması uygun da değildir. Çünkü Topluluğa üye olmadan Gümrük Birliği'ne dahil olmak Topluluğun ortak ticaret politikasına da uyum sağlanmasını beraberinde getirmektedir. Tam üyelik gerçekleşmeden devlet Topluluğun müktesebatına uyum sağlayacak ancak karar-alma mekanizmasında söz hakkı olmayacaktır. Ayrıca Topluluğa tam üye olmayan devlet kendi ortak ticaret politikasını da özgürce belirleyemeyecektir. Bu nedenle Topluluk, Gümrük Birliği'ni tam üyelik hedefi olan devletlerle gerçekleştirmekte ve tam üyelik gerçekleşene kadar geçici bir model olarak kabul edilmektedir (Özen, 2002, s. 137-139).

Diğer yandan Topluluğun bir devletle yapmış olduğu Gümrük Birliği söz konusu devletin Kopenhag Kriterleri'nin ekonomik kısmının da yerine getirildiğinin bir ifadesidir. Yani Topluluk bir devletle Gümrük Birliği yapmış ise o devlet, işleyen bir serbest piyasa ekonomisi ve Topluluğun pazar gücüyle rekabet edecek

bir ekonomik yapıya teorik olarak sahiptir. Bu nedenle Topluluğun Gümrük Birliği yaptığı bir devlet ile tam üyelik dışında bir alternatif ilişki kurması kendi ilkeleriyle çelişeceğinden Topluluk adına çok uygun olmayacaktır (Şen ve Akkaya, 200, s. 23-43).

Aslında 2002-2004 yıllarında hizmetlerin ve kamu alımlarının taraflar arasında görüşülmüş ancak görüşmelerin Türkiye'nin beklentilerini karşılamaması ve müzakere sürecinin başlama kararının alınması nedeniyle askıya alınmıştır (Hakura, 2018, s. 7). Dolayısıyla Gümrük Birliği'nin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi sürecin bir parçası durumundadır. Aslında Gümrük Birliği'nin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi konusu hem Türkiye'nin hem de Topluluğun geçirdiği değişimden ve Gümrük Birliği yapılırken bu tür konuların yeterince tartışılmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü günümüzde Türkiye değişime uğradığı gibi Topluluk da değişime uğramış, ekonomik bir bütünleşmeden siyasi bir bütünleşmeye doğru giden, etki alanını ve ilgilendiği konuları artıran bir yapıya kavuşmuştur. Bu durum taraflar arasında yapılan anlaşmaların da zamana uydurulması gerekliliğini doğurmuştur. Bu yüzden Gümrük Birliği'nin güncellenmesi süreci Türkiye ile Topluluk arasındaki ortaklık ilişkisinin ve dolayısıyla tam üyelik sürecinin bir parçası olup bu süreci tam üyelik dışında alternatif bir ilişkiyle bağdaştırmamak gerekmektedir. Çünkü alternatif yapı ya da ilişki ile başlayacak olan süreç Ankara Anlaşması ve tam üyelik sürecinden farklı bir süreç olacaktır.

Sonuç

Türkiye 60 yılı aşkın bir süredir Topluluğa tam üye olmak için yoğun bir çaba harcamaktadır. Bu süre zarfında Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkiler inişli çıkışlı olmuştur. Bu durum Türkiye'nin Toplulukla ilişkilerinin ve Türkiye'nin Topluluğa tam üyelik sürecinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin Topluluk ile ilişkileri söz konusu olunca tam üyelik dışı modeller gündeme gelmiş ya da ortaya atılan her uygulama bu şekilde algılanmıştır.

Türkiye ile Topluluk arasında ortaklık ilişkisini kuran Ankara Anlaşması yapıldıktan sonra iki taraf arasında ortaklık ilişkisi resmi olarak başlamış olsa da, bazı kesimler Türkiye'nin bu anlaşma ile ayrıcalık bir ortak olduğunu vurgulamışlar ve Türkiye'yi Toplulukla bu denli kapsamlı bir ortaklık anlaşması yapan ilk devlet olarak kabul etmişlerdir. Ancak Yunanistan göz ardı edilmiştir. Üstelik Ankara Anlaşması incelendiğinde onun sadece bir ortaklık anlaşması olduğunu ve ayrıcalık bir ortaklık doğurmadığı görülmektedir. Topluluğun Türkiye ile bu denli kapsamlı bir ortaklık anlaşması yapması onu sadece istisnai bir ortak yapmıştır.

Benzer bir durum Gümrük Birliği için de dile getirilmiştir. Buna göre Türkiye tam üye olmadan Toplulukla Gümrük Birliği yapan ülkelerden biri olarak kabul edilerek ayrıcalıklı bir ortak olarak kabul edilmiştir. Halbuki Gümrük Birliği, tam üyelik süreci için önemli bir unsur olarak görülmüştür. Ankara Anlaşması'nda son dönemin başlangıcı olarak kabul edilen Gümrük Birliği, Türkiye için Topluluğa tam üye olmak için gidilen yolda önemli bir basamak olarak görülmüştür.

Türkiye ile Topluluk arasında yapılan Gümrük Birliği, malların serbest dolaşımını kapsamıştır. Diğer alanlar ise 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi kararı ve Ankara Anlaşması'nda öngörülmüşse de uygulanmamıştır. Bunun yanında zaman için Gümrük Birliği'nin işleyişinde aksaklıklar da yaşanmaya başlamıştır. Örneğin 1/95 sayılı kararda Türkiye üçüncü ülkelerle STA yapma yükümlülüğü altına girerken üçüncü ülkelerin bu yükümlülüğünün olmaması Türkiye ekonomisi için zararlı olmuştur. Bu durumu düzeltmek de Türkiye ile Topluluk arasında yeni bir ilişkiden çok koşulların değişmesine bağlı olarak işlenmeyen hükümlerin devreye sokulması ya da iki taraf arasındaki ticari ilişkileri daha da geliştirmek için atılan bir adım olarak düşünülmelidir.

Bütün bu nedenlerden ötürü zaman içinde Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ve düzenlenmesi tartışmaları yaşanmıştır. Burada ileri sürülen önerilerde Gümrük Birliği içinde var olan ama hizmet sektörü, kamu alımları, tarım ürünleri gibi işlenmeyen alanların sürece dahil edilmesi ve STA'lar, vize serbestisi ve kotalar gibi, aksaklık yaşanan konuların düzenlenmesi yer almıştır. 2000'li yıllarda Dünya Bankası tarafından hazırlanan Gümrük Birliği'nin değerlendirilmesine ilişkin rapor, Türkiye ile Topluluk arasındaki Gümrük Birliği'nin

durumunu, aksayan yanlarını ve nasıl bir düzenlemeye gidilmesi gerektiğini belirlemiştir. Aynı zamanda bu rapor, Topluluğun Türkiye ile yeni bir ortaklık modeli geliştirmeye çalıştığına dair tartışmaları da gündeme getirmiştir. Topluluğa üye olmadan Gümrük Birliği yapan bir ülke olarak Türkiye ile bu güncelleme sayesinde tam üyelik dışında yeni bir ortaklık ilişkisi kurulacağı ve Gümrük Birliği'nin güncellenme sürecinin de bunun için önemli bir adım olduğu ileri sürülmüştür.

Ortaya atılan bütün bu söylemler gerçeği çok yansıtmamaktadır. Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerde en temel metin Ankara Anlaşması'dır. Ankara Anlaşması'nın amacı Türkiye'yi aşamalı bir şekilde Topluluk üyeliğine hazırlamaktır. Gümrük Birliği de Ankara Anlaşması'nda belirtildiği gibi son döneme geçişi sağladığı için Ankara Anlaşması'nın bir parçası durumundadır. Gümrük Birliği sadece malların serbest dolaşımını kapsamış olsa da, diğer alanlar Ankara Anlaşması'nda öngörülmüş ancak işlenmemiştir. Dolayısıyla Gümrük Birliği'nin güncellenmesi, işlenmeyen hükümlerin Gümrük Birliği'ne dahil edilmesinden başka bir şey değildir. Bu nedenle söz konusu bu süreç, tam üyelik sürecine bir alternatif olmaktan çok tam üyelik sürecinin bir parçasıdır. Gümrük Birliği'nin güncellenme süreci, Türkiye'nin tam üye olmadan Gümrük Birliği yapması Türkiye'yi ayrıcalıklı ortak yerine istisnai ortak durumuna sokmaktadır. Bu nedenle tam üyelik sürecine alternatif bir model ise Ankara Anlaşması'nın revize edilmesi ya da feshedilmesi ile gündeme gelecektir.

Kaynakça

- Akçay, E. Y. (2016). *Türkiye-AB ilişkileri ve İmtiyazlı Ortaklık meselesi*. Ankara: İmaj Yayınları.
- Altay, S. (2018). Toward a "Privileged Partnership": The EU, Turkey and the upgrade of the Customs Union. *Insight Turkey*, 20(3), 179-198.
- Baykal, S. ve Arat, T. (2006). AB ile ilişkiler 1990-2002. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası olgular, belgeler ve yorumlar* (ss. 326-365), (2. Cilt). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Can, H. ve Özen, Ç. (2005). *Türkiye-Avrupa topluluğu ortaklık hukuku*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Dünya Bankası. (2014). AB-Türkiye Gümrük Birliği değerlendirmesi. *Dünya Bankası Raporu*, (85830), 1-145.
- Eralp, A. (2000). Turkey in the Enlargement process: From Luxembourg to Helsinki. *Private View*, 8, 1-9
- Erhan, Ç. ve Gürbüz, A. (2013). Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde alternatif model arayışı: Kapsamlı ekonomik Entegrasyon Anlaşması. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 12(1), 47-78.
- Esen, O., Ertan Özgüzer, G. ve Binatlı, O. (2009). Gümrük Birliği döneminde dış ticaret ve dış ticaret açıkları. O. Esen ve F. Başkan (Eds.), *Avrupa Birliği ve Türkiye ilişkileri: Beklentiler ve kaygılar* (ss. 193-214). Ankara: Eflatun Yayınları.
- Eur-Lex. (1996). Decision No 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.1996.035.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:1996:035:TOC adresinden 22.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- European Commission. (1957). The treaty of Rome. https://ec.europa.eu/romania/sites/romania/files/tratatul_de_la_roma.pdf adresinden 20.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- European Commission. (2006). 2770th Council meeting general affairs and external relations general affairs Brussels, 11 December 2006. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_06_352 adresinden 27.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- European Commission. (2014). Turkey 2014 Progress Report. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20141008-turkey-progress-report_en.pdf adresinden 28.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- European Parliament. (1964). EU-Turkey Association Agreement (the Ankara Agreement). <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-tr/documents/eu-texts> adresinden 30.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Günoğur, H. (1988). Ankara Anlaşmasını hukuksal değerlendirmesi. *İKV Dergisi*, 58, 54-62
- Gürseler, F. ve Alkın, K. (2010). Avrupa Birliği'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları'na Türkiye'nin de dahil edilmesi. *Avrupa Birliği Araştırmaları*, 18, 1-106.

- Hakura, F. (2018). EU–Turkey Customs Union prospects for modernization and lessons for Brexit. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-12-12-eu-turkey-customs-union-hakura.pdf> adresinden 17.04.2020 tarihinde erişilmiştir.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2014). IKV press release on the current debate about the Customs Union. http://www.ikv.org.tr/icerik_eS.asp?konu=haberler&id=506&baslik=IKV%20PRES%20RELEASE%20ON%20THE%20CURRENT%20DEBATE%20ABOUT%20THE%20CUSTOMS%20UNION%20%96%2029.03.2013 adresinden 03.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kalaycı, C. (2017). Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye'nin dış ticaretine etkileri. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(2), 133-147.
- Kramer, H. (1996). The EU-Turkey Custom Union: Economic integration avoids political turmoil. *Mediterranean Politics*, 2, 60-75.
- Lecha, E. S. (2019). EU-Turkey relations: Mapping landmines and exploring alternative pathways. *FEPS Policy Paper*, 695, 1-23.
- Maresceau, M. (2006). *Bilateral agreements concluded by the European Community*. Boston: Martinus Nuhoff Publishers.
- Nas, Ç. (2020). Gümrük birliği neden güncellenmeli. <https://www.perspektif.online/tr/jeopolitik/gumruk-birligi-neden-guncellenmeli.html> adresinden 07.04.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Özen, Ç. (2002). *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve tam üyelik süreci üzerine etkileri*. İzmir: Ceylan Yayınları.
- Şanlı, F. B. (2004). Küreselleşme ve ekonomik entegrasyonlar. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2(3), 160-166.
- Şanlı, F. B. (2008). Ekonomik Entegrasyon Teorisi çerçevesinde Avrasya Birliği'nin olabilirliği. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(1), 13-30
- Şen, F. ve Akkaya, Ç. (2000). *Avrupa Birliği yolunda Türkiye*. Ankara: SODEV Yayınları.
- Tecer, M. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye: Sorular ve yanıtlar*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Ticaret Bakanlığı. (2010). Gümrük Birliği neden güncelleniyor. <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/gumruk-birliginin-guncellenme-sureci/gumruk-birligi-neden-guncelleniyor> adresinden 10.04.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Togan, S. (2012). The EU-Turkey Customs Union: A model for Future Euro-Med integration. *MEDPRO Technical Report*, 9, 1-26.
- Turkish Policy Quarterly. (2018). Reforming and renegotiating the EU-Turkey Customs Union. <http://turkishpolicy.com/article/914/reforming-and-renegotiating-the-eu-turkey-customs-union> adresinden 15.04.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Uğur, M. (2000). *Avrupa Birliği ve Türkiye: Bir dayanak/inandırıcılık ikilemi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Vesterbye, S. D., & Akman, S. (2017). A modernized EU-Turkey Customs Union: Expert interviews and analysis. *ENC Perspectives*, Brussels. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1491836076-0.A_Modernized_EU_Turkey_Customs_Union.pdf adresinden 27.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Yıldırım, E. ve Dura, C. (2007). Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri konusunda literatüre bir bakış. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 28, 142-148.
- Yıldız, M. (1999). Bütünleşme biçimleri ve Avrupa Birliği. *Dış Ticaret Dergisi*, 15, 89-118.